

HƏRBİ TERMINOLOGİYADA TÜRK MƏNŞƏLİ VƏ ALINMA SÖZLƏRİN ROLU

Könül Sadıqova

<https://orcid.org/0000-0002-0292-9265>

Milli Müdafiə Universitetinin Hərbi Elmi Tədqiqat İnstitutu

ksadiqova112@gmail.com

Xülasə. İstər milli, istərsə də alınma terminlərin hərbi terminologiyadakı zənginliyi hərbi elmlərə aid müəyyən anlayış və ya məfhumların mümkün dil vasitələri ilə dəqiq ifadəsi deməkdir. Dilimizin hərbi terminologiyasında özünəməxsus yer tutan aktiv leksik vahidlər etnik mənşəyi və semantikasına görə fərqlənir.

Azərbaycan dilinin hərbi leksikasında müxtəlif etnik mənşəli terminlər mövcud olsa da, milli dil vahidləri üstünlük təşkil edir. Digər tərəfdən türkmənşəli sözlərin beynəlmiləl termin kimi reseptor hesab edilən başqa dillərdə geniş istifadəsi ümumən türk xalqlarının hərbi tarixi ilə yaxından bağlılığını göstərir.

Dilimizin hərbi terminologiyası milli mənşəli sözlərlə reterminləşmə, utilitarizm kimi linqvistik hadisələr hesabına formalaşır. Hərbi terminoloji sahədə ərəb və fars mənşəli, rus dili, habelə rus dili vasitəsilə Avropa dillərindən alınma sözlər ksenomaniya və digər yollarla leksikada müəyyən yer tutur. Dilimizin hərbi leksikasında kalka üsulu ilə yaranan çoxlu sayda termin və yaxud termin-söz birləşmələrinə də təsadüf edilir.

Məqalədə hərbi terminlərin yaranma yolları, tarixi prosesin müəyyən dövrlərində fonetik tərkibi və semantik mənaları, işləklik dərəcəsi, digər dillərlə qarşılıqlı əlaqə və münasibətləri, beynəlmiləl hərbi lüğəvi fondun zənginləşməsindəki rolu araşdırılır.

Açar sözlər: hərbi terminologiya, türkmənşəli sözlər, alınma sözlər, hərbi leksika, beynəlmiləl terminlər

Giriş

Hərbi leksikona daxil olan söz və ya söz birləşmələrinin tədqiqi təkcə linqvistika sahəsində deyil, həm də hərbi elmlərin tədrisi baxımdan mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu səbəbdən Azərbaycan dilinin hərbi terminologiyasının araşdırılması dövrümüz üçün xüsusi aktualıq kəsb edir. Azərbaycan dilinin hərbi leksikası istər milli mənşəli, istərsə də alınma terminlərlə zəngindir. Zaman keçdikcə respublikamızda milli ordunun yaradılması milli mənşəli vahidlərin işlənməsini və bu sahədə problemlərin tədqiqini şərtləndirmişdir. Hərbi leksikanın milli vahidlərinin araşdırılması tarixi prosesin müəyyən mərhələlərində həmin sözlərin fonetik və semantik dəyişikliklərə uğrayıb-uğramadığını, işləkliyi baxımından aktiv və ya passiv fonddakı yerini, o cümlədən funksionallığını, ən əsası digər dillərlə qarşılıqlı əlaqələrini tədqiq etməkdir. Bu mənada terminlərin hərbi leksikadakı əhəmiyyətini tarixi-müqayisəli, təsviri metodlardan istifadə etməklə müəyyənləşdirmək mümkündür. Dilimizin hərbi terminologiyasının geniş tədqiqinə, dövrümüzdə qədər Azərbaycan dilinin hərbi terminologiyası üzrə söz yaradıcılığının müxtəlif üsul və vasitələrinin, leksik vahidlərinin mənşəyinin ümumi şəkildə öyrənilməsinə baxmayaraq, İ.Qasimov, Y.Məmmədlinin araşdırmalarında, habelə yazılı mənbələrdə; M.Kaşğarının “Divani lüğət-it-türk” əsərində milli leksik vahidlərin aktivliyi diqqəti cəlb edir. Bu baxımdan türkmənşəli hərbi lüğəvi vahidlərin, o cümlədən alınmaların sahə terminologiyasında rolu tədqiq edilir. Məlum olur ki, terminlərin beynəlmilləlləşməsi prosesində ümumən türkmənşəli sözlər, yalnız etimon vahidlər kimi deyil, həm də aralıq dilin leksik vahidləri kimi çıxış edir.

Əsas hissə

Hələ qədim dövrlərdən başlayaraq, türk xalqlarının dünyada baş verən ictimai hadisələrə təsiri dillərindən də yan keçməyib. Hərb sahəsinin ümumbəşəri səciyyə daşması isə ilk növbədə, onun terminologiyasına təsir etmiş, hərbin inkişafı və dillərin qarşılıqlı münasibəti kontekstində onun zənginləşməsinə səbəb olmuşdur. Azərbaycan dilinin hərbi terminologiyasında istər beynəlmiləl terminlərin olması, istərsə də digər hərbi leksik vahidlərin yaranmasındakı rolu ilə fərqlənən xeyli sayda lüğəvi vahidlər mövcuddur. “*Ordu*” türkmənşəli sözü belə lüğəvi vahidlərdən biridir. Bu söz ərəb dilində “*urdi // urdu*” [1, s.93], fars dilində isə “*urət // urtə*” [2, s.214] fonetik şəkillərində eyni mənəni ifadə edir. Bu kimi vahidlərin hər iki dildə təxminən eyni səs tərkibi və semantik mənaya malik olma səbəbi araşdırılmış, nəticə etibarilə, professor İ.Qasımov belə qənaətə gəlmişdir: “*Fars dilində işlənən türk sözlərinin bir qismi bu dilə ərəb dili vasitəsilə keçdiyi üçün bunlar əksər hallarda hər iki dildə fonetik səs qabığına və semantik mənasına uyğun şəkildə işlədilir*” [3, s.97]. Sözü səs qişasında baş verən dəyişikliklərin qanunauyğunluğuna gəldikdə isə qeyd etməliyik ki, fars dilində *o, ö* saitlərinin əlifbada müvafiq hərflə ifadə edilməsindən asılı olaraq, Səfəvilər dövrünə kimi və həmin dövrdə *top* (*tup*), *tüfəng* (*tofəng*), *bölük* (*boluk*), *topçu* (*tubçi*) leksik vahidləri kimi, *ordu* sözü də “*urət // urtə*” şəklində fonetik səs dəyişməsinə məruz qalmışdır. Habelə *alay* (ərəb dilində “*əlay*”), *bölük* (ərəb dilində “*buluk*”), *taqım* (ərəb dilində “*takım*”), *tətik* (ərəb dilində “*tətək*”), *top* (ərəb dilində “*tup*”) *onbaşı* (ərəb dilində “*unbaşı*”), *tabor* (ərəb dilində “*tabır*”), *çavuş* (ərəb dilində “*çaviş*”) kimi hərbi terminlər də azacıq səs dəyişmələri ilə müşahidə olunan türkiyəli dillərdəndir. Reseptor dil hesab olunan ərəb dilinin fonetik qanunlarına uyğun olaraq, yuxarıda qeyd edilən fonetik tərkiblər hərbi leksikologiyanın aktiv vahidlərinə çevrilmişdir.

Ordu leksik vahidi türk dillərində “*orda*” fonetik şəklində “*xan düşərgəsi*”, “*çadır*”, “*köç*”, “*kiçik şəhər*”, “*tayfa birliyi*”, “*hərbi düşərgə*”; *ordu* fonetik vahidi isə “*xaqanın oturduğu şəhər*” mənasında işlənmişdir. M.Təkləli, Balasaqun yaxınlığındakı şəhərin *Ordu*, o cümlədən Kaşqar şəhərinin *Ordukənd* adlandırılmasını, habelə Naxçıvandakı *Ordubad* şəhərinin adındakı mənə əlaqələrini həmin fonetik və semantik eyniliyin göstəricisi kimi izah edir [4, s.138].

Y.Məmmədliyə görə, *ordu* sözünün semantik baxımdan inkişafı iki mərhələdən ibarətdir: qədim dövrlərdən orta əsrlərə qədər I mərhələdə “*xaqanın iqamətgahı yerləşən şəhər*” mənasını, ikinci mərhələdə, yəni orta əsrlərdən etibarən daha müasir olan “*əsgəri güc*” mənasını ifadə etmişdir. Müəllif I mərhələyə aid semantik mənəni sözün etimologiyası hesab edir; belə ki, “*orta*” fonetik şəklindəki vahidin semantik mənasının xaqan və əsgəri gücün paytaxtda, yəni “*məmləkətin ortasında*” [5, s.48] yerləşməsindən qaynaqlandığını göstərir.

Sözün semantik inkişafına gəldikdə isə mənə dəyişkənliyini və yaxud leksik-semantik transformasiyanın “*hərbi-inzibati təşkilat → düşərgə (köçəri tayfalar üçün mənzil) → orta əsrlərdə paytaxt, qərargah → qoşun*” şəklində təsviri daha məqsədəuyğundur. Orta əsrlərə aid tədqiqat əsərlərində də leksik vahidin “*hərbi qüvvələr*” mənasında işlədilməsi öz əksini tapmışdır: Səfəvi dövlətinin hərbi qüvvələri “*ordu*” kimi təqdim edilmişdir [8, s.290].

Dağıstan, o cümlədən rus və slavyan dillərində leksik vahidin aktivliyi, habelə rus dilində hələ tarixən bu sözün bütöv silsilə derivatlarının meydana gəlməsi [4, s.140] sözün beynəlmiləl hərbi termin kimi işləkliyinin göstərir. Digər tərəfdən *ordu* sözünün “*qoşun hissəsi, batalyon, tabor*” mənələrindəki “*rota*” beynəlmiləl termininin formalaşmasındakı mühüm rolu qeyd edilməlidir. Belə ki, metateza fonetik hadisəsi nəticəsində *orta* sözü rus dilinə keçdikdən sonra *rota* fonetik şəklini almışdır. *Orta* leksik vahidi mənbələrdə “*hərbi hissə*”, “*qoşun növü*”, “*hərbi birləşmə*” mənələrində işlək olmuşdur. Nəticədə qeyd etməliyik ki, *rota* leksik vahidi alınma söz təsiri bağışlasa da, türkmənşəli hərbi terminlərdən biridir.

Hərbi terminologiyanın işlək vahidlərindən olan *tabor* sözü də mənşəyi etibarilə türkmənşəli leksik vahidlərdən hesab edilir. Türk dilində *tabur* “*arabalarla əhatə olunmuş düşərgə*”, Krım-tatar dilində eyni fonetik şəkildə “*türk düşərgəsi*”, [6, s.953; s.978; s.980], ərəb dilində *tabur*, rus dilində “*hərbi dəstə*”, “*bölük*”, “*toplu düşərgə*” mənələrini ifadə etmişdir Utilitarizm nəticəsində müasir dilimizin hərbi lüğəvi fondunda yenidən işləklik qazanmış bu leksik vahid “*batalyon*” anlamında işlənir.

Ümumiyyətlə, hərbi terminologiyanın milli mənşəli sözlər hesabına zənginləşmə yolları müxtəlifdir. Azərbaycan dilinin hərbi leksikasının tərkibinə daxil olan bəzi türkmənşəli vahidlər başqa dilə keçdikdən; əlavə mənanı qazandıqdan, yəni reterminləşmə prosesindən sonra yenidən dilə qayıdır və belə terminlər “qayıdış terminləri” adlandırılır. “*Qoşunun arxasınca gedərək, müəyyən əşyaların satışı ilə məşğul olan şəxs*” mənasında əvvəllər “*sür-sat*” leksik vahidi işlənsə də, bu söz fars dilinə keçdikdən sonra “*sursat*” termini şəkildə dilimizə qayıtmışdır. Deməli, *sursat* termini həm də mürəkkəbdən sadəyə doğru struktur transformasiyası keçirmişdir.

Hərbi leksikanın aktiv lüğət fondunda müəyyən yer tutan *top*, *tüfəng*, *tapança*, *partlayıcı* kimi vahidlər onomatopeya, yəni səs təqlidi vasitəsilə yaranan türkmənşəli sözlərdəndir.

Sözgedən sahənin terminologiyasında alınmalar əvəzinə, yeni yaranan milli mənşəli sözlərdən istifadə etmək, yəni purizm yolu ilə termin yaradılması cəhdləri olunmuşdur. Lakin utilitarizmlə müqayisədə istər purizm, istərsə də ksenomaniya, yəni alınma terminlərin etimon dildə olduğu kimi, reseptor dildə öz əksini tapması hüdudları etibarilə məhdud çərçivəyə malik olmuşdur [5, s.18].

Dilimizin arxaik qatlarında müəyyən yer tutan, vaxtilə aktiv işləklilik hüququna malik vahidlərin yenidən hərbi termin statusu qazanması, milli hərbi terminologiyanın öz sözlərimiz hesabına sabitləşməsi mümkün linqvistik hadisələrdəndir. Hərbi quruculuq dövründə terminologiyayı zənginləşdirən gizir, çavuş, əsgər, bölmə, yavər (adyutant) kimi türkmənşəli sözlərin işləklilik qazanması utilitarizm hadisəsinin nəticəsidir və dilimizin saflaşmasına xidmət edir. Beləliklə, dildə alınmalardan qaçmaq üçün dilin hər hansı arxaik qatında qalmış leksik vahidlərdən istifadə olunur. Məsələn; Azərbaycan Respublikasının “Hərbi xidmət haqqında” 1992-ci il 3 noyabr tarixli qanunun 8-ci maddəsinə əsasən hərbi rütbə adları, o cümlədən bəzi hərbi terminlər utilitarizm yolu ilə aktivləşdirilərək, işləklilik qazanmışdır: “Polk” alınma termini əvəzinə *alay*, habelə *rota*, *taqım* kimi türkmənşəli sözlər terminologiyanın aktiv lüğət fonduna gətirilmiş, “*serjant*” termini “*çavuş*”la (müvafiq olaraq, *kiçik serjant*, *baş serjant* ismi birləşmələri *kiçik çavuş* və *baş çavuş* söz birləşmələri ilə) əvəzlənmişdir. Hərbi terminoloji qatda baş verən utilitarizm və bu kimi linqvistik hadisələr leksikanı zənginləşdirməklə yanaşı, həm də milliləşməni sürətləndirən amillərdən hesab olunur.

Linqvistikada *çavuş* sözünün mənşəyi və etimologiyası haqqında müxtəlif fikirlər vardır. Hətta həmin leksik vahidin etnik mənşəyi etibarilə alınma olduğu haqqında müxtəlif mülahizələr söylənilmişdir. Y.Məmmədov qədim dövrün yazılı mənbələrinə; M.Kaşğarının “Divani lüğət-it türk” əsərinə istinad edərək, *çavuş* sözünün fars mənşəli olması fikri ilə razılaşmır və leksik vahidin fonetik tərkibinə aydınlıq gətirir: “*Bu sözün “səs-küy salmaq”, “ora-bura qaçmaq”, “çovumaq // çavımaq” mənalarda işləndən bu şəkli bugün də dilimiz üçün məqbuldur. Eyni zamanda s-ç səs əvəzlənmələsinin nəticəsi olaraq çov / sov – söz / sov da bu sözün türkmənşəli olduğunu sübut edir*” [5, s.28-29].

Azərbaycan dilinin hərbi leksikasında türkmənşəli sözlərlə alınma sözlərin sinonimik cərgə təşkil etməsi; nəticə etibarilə, həmin anlayışı ifadə edən alınmaların terminologiyada işləklilik hüququ qazanması mümkün linqvistik hadisələrdəndir: Türkiyə türkcəsinin lüğət tərkibində aktiv olan *taqım* sözü leytenantın rəhbərlik etdiyi bölüyü ifadə edir. Y.Məmmədov “bölük” mənasındakı bu leksik vahidi etimon dil kimi ingilis dili ilə bağlayır, belə ki, leytenant sözünün ingilis dilindəki ekvivalenti “teykmen” leksik vahididir [5, s.117]. Qeyd etməliyə ki, Azərbaycan dilinin hərbi terminologiyasında utilitarizmin yaratdığı paralelliyi Ş.İ.Xətəinin hakimiyyəti dövründə, Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin mövcud olduğu müddətdə, 1990-cı illərdən etibarən müşahidə etmək mümkündür [7, s.118].

“*Daimi qoşun*”, “*kazarma*” mənasındakı *saxlov* leksik vahidi hərbi terminologiyanın əsas lüğət tərkibindəki aktivliyini itirmişdir. Maraqlı nüanslardan biri də odur ki, artıq dilimizin passiv lüğət fondunda yer almış bu türkmənşəli hərbi leksik vahid, reseptor dil hesab olunan fars dilinin hərbi terminologiyasında aktiv işləklilik malikidir.

Ümumiyyətlə, alınmaların dilimizdə işləklilik qazanması hərbi terminoloji sahədə də leksikanın digər yollarla zənginləşməsinə səbəb olan amillərdəndir. Hər hansı bir sözün tərcümə edilməsi mümkün olmadıqda tələb edilən vahid etimon dildən reseptor dilə ifadə etdiyi anlayış, maddi cild, yaxud da fonetik qabıqda müşahidə olunan cüzi dəyişikliklərlə keçir.

Hərbi sahədə, xüsusilə, döyüş texnikası ilə nisbətdə döyüş taktikasının dəyişkənliyi, terminologiya sahəsində alınma sözlərin çoxalmasına gətirib çıxarır [5, s.16]. Hərbi terminologiyada alınmalar mənbə dilin müxtəlifliyinə görə qruplaşdırılır [3, s.99-100]. Ərəb və fars, rus-Avropa dillərindən vasitəsiz yolla, yəni birbaşa keçən sözlər mənbə dildəki səs qişasını qoruyub saxlayırsa, vasitəli yolla, yəni rus dili vasitəsilə latın, fransız, yunan, ingilis dillərindən alınmalar aralıq dildəki qanunauyğunluqların təsiri ilə ciddi dəyişkənliyə uğrayır. Başqa sözlə, hərbi termin bir dildən digərinə vasitəsiz yolla, birbaşa keçirsə, onun səs qişasında ciddi dəyişiklik baş vermir. Çünki mənbə dildən alınan söz-termin reseptor dilə birbaşa daxil olduğu üçün onun səs tərkibi yalnız reseptor dilin fonetik qanunlarına uyğunlaşır, kənar təsirlərə məruz qalmır. Lakin vasitəli yolla alınan hərbi terminlərə təsir bir neçə tərəfdən – hər biri aralıq dilindən olduğundan onun fonetik tərkibi də ciddi dəyişikliyə uğrayır [3, s.104].

Dəyişikliyə məruz qalmayan hərbi terminlər mənbə dildən alındığı formada işlədilir, hər hansı pozulma isə ahəng qanunu və sözün qoşa samitlə bitməsi kimi dil hadisələri ilə müşahidə olunur. Ərəb-fars mənşəli hərbi terminlərin dəyişikliyə uğramaması dillər arasındakı qarşılıqlı əlaqədən asılıdır. Ərəb və fars mənşəli sözlərin dilimizə keçməsi çox qədim dövrlə bağlı olduğundan dilimizin qrammatik quruluşuna, demək olar ki, tamamilə uyğunlaşmışdır. Qeyd etməliyik ki, dilimizin hərbi terminologiyasında, əsasən, fonetik və qrammatik baxımdan hər hansı dəyişikliyə uğrayan sözlər ekvivalentləri ilə nisbətdə azlıq təşkil edir [3, s.123]. Bu baxımdan kapitan, mayor, diviziya, səngər kimi alınma leksik vahidlərin xeyli hissəsi mənbə dildə olduğu kimi işlədilir.

Dilimizin hərbi leksikasında qarışıq, yəni ərəb və fars mənşəli sözlərdən yaranan hibrid vahidlər də işləkdir. Artıq determinləşərək, ədəbi dilin ümumişlək fondunda aktivlik qazanan *sərhəd* sözü belə leksik vahidlərdəndir.

Azərbaycan dilinin leksikası müəyyən tarixi dövr ərzində rus dilinin təsiri altında olmuş, rus dili, həmçinin onun vasitəsilə digər Avropa dillərindən çoxlu sayda söz axınına məruz qalmışdır. Dillərin qarşılıqlı zənginləşməsində, onların bir-birinə müxtəlif istiqamətdə təsir etməsində və termin alıb-verməsində hərbi terminoloji vahidlərin xüsusi rolu olmuşdur. Çünki sinifli cəmiyyət formalaşdığı gündən müharibələr və xalqların bir-birinə qarşı apardığı mübarizələr özünün ümummillili, ümumbəşəri xarakteri ilə seçilmiş, bugün də davam edərək, dillərin qarşılıqlı əlaqəsinə zəmin yaratmışdır [3, s.88]. Rus dili və onun vasitəsilə dilimizə keçən *avtomat, admiral, artilleriya, batalyon, qvardiya, leytenant, polk, snayper, raket, tank, taktika* kimi sözlər yenə də milli dil vahidlərinin köməyi ilə yeni söz birləşmələrinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, dilimizin hərbi terminologiyasında rus dilinin təsiri, eləcə də nüvə söz funksiyası daşıyan vahidlər nəticəsində xeyli sayda söz birləşmələri və kalkalar formalaşmışdır [3, s.118].

Bəzən alınma sözlər bilavasitə nüvə rolunu oynayır, milli dil vahidləri ilə birləşərək, müxtəlif termin və söz birləşmələrinin yaranmasına səbəb olur (məs., kəşfiyyatçı, kəşfiyyata getmək, hədəfi nişan almaq). Bəzən dilimizdə sinonimik cərgəni təşkil edən leksik, o cümlədən qrammatik alınma vahidlər hesabına hərbi leksik nümunələrə rast gəlinir. Məsələn, *qərar+gah* “qərarların qəbul olunduğu və verildiyi yer” mənasında işlək olub, yaxınmənalı *ştab* vahidi ilə sinonimik cərgəni təşkil edir.

Hərbi terminologiyada kalkaşəkili termin söz birləşmələrinin komponentlərini təşkil edən dil vahidləri də alınma ola bilər [3, s.67]. Həmin alınmalar termin-söz birləşmələrinin komponentlərindən biri olan kalka üsulu ilə mənbə dildən alındığı kimi işlədilir. Kalka əslində söz yaradıcılığının daxili imkanları hesabına formalaşan üsul və vasitələrdən hesab olunsa da, digər dillərə məxsus leksik vahidlərin alınmasında da müəyyən qədər rol oynayır.

Dilimizin hərbi leksikasında kalka üsulu ilə yaranan çoxlu sayda termin və yaxud termin-söz birləşmələrinə təsadüf edilir. Kalka üsulu ilə formalaşan vahidlər, əsasən, rus dilindən alınaraq, tərcümə edilmişdir və dilin öz imkanları ilə anlayış, mənanı daha konkret və dolğun şəkildə ifadə edən termin-söz birləşmələrindən ibarətdir: боевой самолет – döyüş təyyarəsi, открывать огонь – atəş açmaq, стрелковый полк – atıcı alay, редкий огонь – aralıq atəş, военно-транспортная авиация – hərbi nəqliyyat aviasiyası, внезапный огонь – qəfil atəş, боевая техника – döyüş texnikası, зенитно-артиллерийский полк – zenit-artilleriya alayı. Hərbi terminoloji vahidlərin kalka üsulu ilə lüğəvi fonda gətirilməsi linqvistiklər tərəfindən ən optimal variant hesab olunur. Özgə dildən kalka etməklə yaranan

hərbi terminoloji vahidlər leksik-semantik məzmun baxımından da hərbi terminlərin tələblərinə cavab verərək, bütün növ hərbi anlayışları ifadə etmək imkanına malikdir [3, s.68]. Azərbaycan dilinin hərbi terminologiyasında kalka üsulu ilə söz yaradıcılığından geniş istifadə XX əsrdən sonraya təsadüf edir və həmin dövrdən etibarən hərbi quruculuq sahəsinin leksikasına təsir göstərir.

Dildə alınmalar daxili inkişaf qanunauyğunluqlarına tabe olaraq müəyyən fonetik və qrammatik dəyişikliklərə məruz qalır. Bəzən bu uyğunluq o həddə çatır ki, onların alınma olduğunu müəyyənləşdirmək çətinləşir. Başqa sözlə, alınmalar daxil olduğu dilin fonetik-morfoloji və semantik normalarına tabe olaraq, səs cildini və məna tutumunu dəyişmir, yəni dilimizin fonetik, qrammatik qayda-qanunları ilə uyğunluq təşkil edir. Bu baxımdan hərbi terminologiyada geniş istifadə olunan *təxliyə, hədəf, hücum, cəbhə, həmlə, mövqe, müdaxilə, mühasirə, təxribat* və s. ərəb, fars mənşəli sözlər olsa da, artıq determinləşmiş və ədəbi dilin ümumişlək fondunda müəyyən yer tutmuşdur.

Azərbaycan dilinin hərbi leksikasında beynəlmiləl terminlər də üstünlük təşkil edir. Beynəlmiləl hərbi terminlər qrupu müxtəlif sistemli dillərin qarşılıqlı əlaqəsinin göstəricisi olmaqla yanaşı, müxtəlif dillərdə fərqli anlayışların daha dəqiq ifadəsinə xidmət edir: Bu dil vahidləri beynəlmiləl xarakter daşıyan və bütün xalqların həyatında mühüm yer tutan beynəlxalq hərbi quruculuq işinin ümumi axınına qoşulmağa, bu sahəyə aid anlayışların dil vahidləri ilə optimal şəkildə dəqiq ifadəsinə, eyni zamanda dilimizin dünya dillərinin hərbi leksik qatına uyğunlaşdırılmasına inteqrasiya olunmasına kömək edən əsas və aparıcı amillərdən biri kimi əhəmiyyətlidir [3, s.161-162].

Hərbi terminlərin beynəlmilləşməsi zamanı türk dilləri, yalnız etimon dil kimi deyil, həm də aralıq dil kimi, məsələn, italyan mənşəli *kapitan* termininin ərəb, rus dillərinə keçərək, beynəlmiləl səciyyə kəsb etməsində mühüm rol oynamışdır [3, s.135].

Nəticə etibarilə, türkmənşəli, alınma və beynəlmiləl alınma terminlər bir tərəfdən istifadə olunduğu dillərin leksik tərkibinə öz təsirini göstərir, digər tərəfdən həm də hərbi elmlər üzrə qarşılıqlı inkişaf və mübadilənin göstəricisi kimi hərbi terminologiyanın zənginləşməsinə töhfə verir.

Nəticə

Azərbaycan dilinin hərbi terminologiyasında yeni terminlərin yaranması bilavasitə hərbi elminin inkişafı ilə bağlıdır. Bu inkişaf həmin sahəyə aid milli dil vahidlərinin formalaşmasını zəruri etsə də, digər tərəfdən bu sahədə dilimizin digər dillərlə qarşılıqlı əlaqəsi məsələsini daha da aktual edir. Hərbi terminologiyada yeni dil vahidlərinin yaranması dilin lüğət tərkibini zənginləşdirir. Dilin digər dillərlə qarşılıqlı əlaqəsi isə bütün sahələrdə olduğu kimi, terminoloji sistemin və onun makro və mikro sahələrinin milli dilin daxili qanunauyğunluqları çərçivəsində inkişafına səbəb olur. Hərbi leksik vahidlər öz sözlərimiz, o cümlədən alınmalar hesabına çoxalır. Bu baxımdan dilimizdə işlək və yeni yaranmaqda olan hərbi terminlər milli dilin imkanları əsasında təkmilləşdirilir, digər tərəfdən qədim dövr yazılı abidələri (*ordu* kimi leksik vahidlərin abidələrdə işləkliyi, M.Kaşğarının lüğətində yüzdən çox hərbi termin verilmişdir) hərbi leksikanın, türk xalqlarının çoxəsrlik qəhrəmanlıq tarixini əks etdirir. Hərbi sahəsinin ümumbəşəri səciyyə daşması, ilk növbədə onun terminologiyasına, yəni hərbi leksikasına təsir edir, hərbin inkişafı və dillərin qarşılıqlı əlaqəsi hesabına zənginləşməsinə gətirib çıxarır. Hərbi terminologiya sahəsindəki inkişafın daim izlənməsi və hərbi leksika fonunda dillərarası qarşılıqlı münasibətlərin tədqiq edilməsi həmin sahənin təlim və tədris prosesinin effektivliyinə müsbət təsir göstərəcəkdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Zahidi, A. Müasir ərəb dilində türk mənşəli sözlər / A.Zahidi. – Bakı: Elm, – 1977. – 148 s.
2. Zərinəzadə, H.H. Fars dilində Azərbaycan sözləri / H.H.Zərinəzadə. – Bakı: Azərb. SSR EA-nın nəşriyyatı, – 1962. – 435 s.
3. Qasımov, İ. Müasir Azərbaycan dilində hərbi terminlərin yaranma yolları / İ.Qasımov. Bakı: “Nurlan”, – 2000. – 216 s.

4. Minaxanım, T. Rus dilində türk sözləri / T.Minaxanım. – Bakı: Nurlar nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, – 2006. – 272 s.
5. Məmmədli, Y. Azərbaycan dilinin hərbi leksikası / Y.Məmmədli. – Bakı: Universiteti Nəşriyyatı, – 1997. – 132 s.
6. Радлов, В.В. Опыт словаря тюркских наречий / В.В.Радлов. – Санкт Петербург: Изд-во восточной лит., – т.1; ч.1. – 1893. – 968 с.
7. Əmrahova, M. Azərbaycan dilində alınma sözlər hesabına hərbi termin yaradıcılığı // Bakı: Dil və Ədəbiyyat, cild 8, №1, – 2017. – 116–21 s.
8. Suleymanov, M. Səfəvilər III. Şah İsmayıl Səfəvi / M.Suleymanov – Bakı: Maarif, – 2021. – 664 s.

Аннотация

Роль слов турецкого происхождения и производных в военной терминологии Кёнуль Садыгова

Богатство национальной и заимствованной военной терминологии – это возможность четко и точно выразить возможными языковыми средствами определенные понятия и концепты, относящиеся к военным наукам. Активные лексические единицы, имеющие особое место в азербайджанской военной терминологии, различаются по семантике и этническому происхождению.

Несмотря на то, что в азербайджанский язык изобилует военными терминами, заимствованными от различных этносов, лексические единицы национального языка преобладают. С другой стороны, широкое использование слов турецкого происхождения в качестве международных терминов в других языках показывает тесную военную историческую связь между тюркскими народами.

Слова арабского и персидского происхождения, слова из русского языка, а также заимствования из европейских языков через русский язык относятся к числу факторов, приводящих к обогащению лексики в области военной терминологии иными путями. В военной лексике нашего языка имеется множество терминов или словосочетаний, созданных методом кальки.

В статье исследована роль способов словообразования в военной терминологии, фонетический состав и семантический смысл слов в определённых периодах истории, отношения и взаимосвязи с другими языками в обогащении международного военного лексического фонда.

Ключевые слова: военная терминология, слова турецкого происхождения, заимствованные слова, военная лексика, международные термины

Abstract

The role of words of Turkish origin and derivatives in military terminology Konul Sadigova

In the article, the active lexical units of military terminology were studied, the role of these units in the enrichment of the international military lexical fund was investigated. Also, it is reflected that the development in the military field led to the abundance of lexical units that make up field concepts, and as a result, the enrichment of military terminology. Although there are different ethnic terms in the military lexicon of Azerbaijan language, the national lexical units are superiority, as well as the activity of words of Turkish origin in other languages, which are considered receptors of international terms, are indicators of the close connection with the military history of the Turkish peoples in general. The military terminology of our language is enriched due to linguistic phenomena such as reterminization with words of national origin, utilitarianism, xenomania. The words, Arabic and Persian origin, Russian language, as well as borrowings from European languages through the Russian language are among the factors

that lead to the enrichment of the lexicon in the field of military terminology in other ways. In the military lexicon of our language, there are many terms or term-word combinations created by the kalka method. Although the enrichment of the military terminology of the Azerbaijani language with various methods and means of word creation has been generally investigated, the role of military lexical units of Turkish origin in the field terminology has not been extensively studied. As a result of the research, it was found that in the process of internationalization of terms, words of Turkish origin show their superiority not only as etymon units, but also as lexical units of the intermediate language.

Keywords: military terminology, words of Turkish origin, borrowed words, military lexicon, international terms

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 31.10.2024

Təkrar işlənməyə göndərilmişdir: 17.11.2024

Çapa qəbul edilmişdir: 23.12.2024